

ҚОДИРОВ ЗИКРИЛЛОХОН

катта ўқитувчи, ТДШУ

Салжуқийлар даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётCrossref doi: <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-03-10>

Аннотация. Мазкур мақола Салжуқийлар давридаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт мавзусига бағишланган бўлиб, бунда Салжуқийлар давлатидаги мавжуд ижтимоий қатламлар, яъни кўчманчилар, қишлоқ аҳолиси, шаҳарликлар ва уларнинг яшаш тарзи, жамиятда тутган ўрни, ер эгаллиги тизими, иқтисодий ҳаёт, солиқ ва божхона тўловлари, савдо, таълим-тарбия жараёнлари ва адабий муҳит ҳақида сўз юритилади. Жумладан, Кўчманчи туркий қабилалар ва уларнинг давлат билан муносабатлари, уларнинг тўлаган солиқларининг моҳияти ва миқдори, яшаган ҳудудлари, ҳаёт тарзи, ишлаб чиқарган маҳсулотлари, Салжуқийлар жамиятида энг катта қисми ташиқил этган қишлоқ аҳолиси ва деҳқонларнинг яшаш тарзи, уларнинг ҳуқуқий ва иқтисодий ҳолатлари, уларнинг географик жойлашувига кўра бир-биридан фарқи, ер эгаллиги тизими (иқто, хирожий, уирий ва мирий), солиқ тизими, сугориш тизими, Салжуқийлар даврида шаҳар маданиятининг ривожланиши, йирик шаҳарлар ва улардаги ҳаёт тарзи, шаҳарларнинг таркибий қисми (ички қалъа (кўҳандиз), асосий шаҳар (шаҳристон) ва ташиқи мавзелар (работ)), ҳунармандчилик ва тўқимачилик саноати, миллий-урф-одатлар, диний байрамлар, халқаро ва ички савдонинг ривожланиши, ободонлаштириш ишлари ва меъморчилик, соғлиқни сақлаш, таълим ва маданий соҳалардаги ютуқлар, адабий муҳит каби масалалар турли манбаларда келтирилган маълумотлар асосида таҳлил қилинган.

Шунингдек, Салжуқийлар даври ижтимоий ҳаётининг асосида ташиқил топган икки ташиқилот: вақф ва аҳилик ташиқилотлари ва улар тасарруфидаги карвонсарой, шиғохона, зовия (кичик хонақоҳ), работ, булоқ, кўприк ва турли устахоналар фаолиятига доир маълумотлар ҳам келтирилган.

Салжуқийлар давлати ўз даврида куч ва бойликдан ташиқари, ижтимоий муассасаларнинг фаравонлиги, маданият, санъат, адолат, ҳавфсизлик ва тиббий хизмати билан донг таратган. Салжуқийлар давлати тарихи ҳамда ундаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётни тадқиқ қилиши Марказий ва Ғарбий Осиёдаги давлатчилик тарихини батафсил ўрганишига хизмат қилади ва алоҳида тадқиқ қилиниши лозим бўлган мавзулардан бири бўлиб ҳисобланади.

Калим сўзлар: Салжуқийлар, кўчманчилар, Маликишоҳ, султон Санжар, Низомулмулк, Марв, кўҳандиз, шаҳристон, работ, иқто, вақф, аҳилик, карвонсаройлар.

Салжуқийларда давлат хазинасидан фойдаланадиган табақа вакилларида ташқари барча одамлар раият деб номланган. Улар солиқларни тўлашга, давлат ҳокимияти ва унинг вакили бўлганларга бўйсунушга мажбур эдилар. Раият учун расмий равишда тан олинган мазҳаб ва тариқатлардан бошқа диний гуруҳларга қўшилиш, турли қонунлар қабул қилиш ва тартибни бузиш оғир жиноят ҳисобланган. Бошқа томондан, ҳукмдор ҳам раиятнинг ҳаёти, мол-мулки ва шарафини ҳимоя қилишга мажбур эди. Кўплаб расмий ҳужжатларга кўра, раият ҳукмдорга Аллоҳнинг омонати эканлиги таъкидланган. Шу билан бирга мутасаддилар ва амирлардан уларга нисбатан адолатли муносабатда бўлишлари ҳамда уларга нисбатан адолатсиз талаблар қўймасликлари талаб қилинган.¹ Ушбу жуда катта омма ичида бир-биридан сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатидан фарқ қилмайдиган иқтисодий ҳамда ижтимоий жиҳатдан турли синфлар мавжуд эди. Буюк Салжуқийлар давлати учта йирик ижтимоий қатламдан иборат эди.

1. Кўчманчилар. Оммавий равишда Жайхун дарёсидан ўтиб Эрон ҳудудларига кирган туркларнинг катта бир қисми Ўғуз қавмига мансуб кўчманчи қабилалар эди. Эҳтимол, Онадўлида XIV асрнинг бошларида тайёрланган аноним Ўғуз луғатида турк сўзи “қишлоқи, кўчманчи, қишлоқ одами, чодирда яшовчи одам” ва турклик сўзи “қишлоқлик, қишлоқ ҳаёти, чодир ҳаёти” маъносида қўлланилгани эътиборга лойиқдир.² Уларнинг сони оз бўлса ҳам, қарлук, уйғур ва қипчоқ каби бошқа турк қабилалари ўғузлар билан бирга Эрон ҳудудларига киришди. Кўчманчилар қабилаларга бўлинган. Қабилаларнинг давлат билан муносабатлари ва улар тўлаган солиқларнинг моҳияти ва миқдори бир-биридан фарқли эди.

¹ Muntajabuddin Bediy, Atabat ul-kataba (nshr, Muhammad Qazviniy – Abbos Iqbol), Tehron 1329 hsh., 20, 23-24, 29, 41, 56-betlar.

² Eski Oğuzca Sözlük: Bahşayış Lüğati (haz. Fikret Turan), İstanbul 2001, s. 105, 169.

Чорвачилик билан шуғулланган кўчманчилар фойдаланган яйловлари учун давлатга махсус яйлов солиқларини тўлашган. У қабилалар устидан назорат ва тартибни сақлаш учун масъул этиб бир давлат одами тайинланарди.¹

Кўчманчи турклар Хуросоннинг шаркида ва шимолида, Элбрус тоғларининг жанубий этакларида, Ироқи Ажамнинг шимоли-ғарбий қисмида ва Озарбайжонда тўпландилар. Бу ерлар Эрон ҳудудидаги ҳаёт тарзи учун энг мос жойлар эди. Энг муҳим бойликлари қўй ва от сурувлари эди. Бир арман манбасига кўра, Салжуқийларнинг жанговар отлари қаттиқ туёқлари ва бургутдек тезкорлиги билан ҳайратга соларди. Шунингдек, кўчманчилар икки ўрқачли туяларни ҳам боқишгани маълум. Абулфазл Муҳаммад ибн Хусайн Байҳақийнинг туркманларни “туя чўпонлари” деб аташи, уларнинг бойликлари орасида туя муҳим ўрин тутишини кўрсатади. Кўчманчиларнинг асосий ишлаб чиқариш маҳсулотлари гўшт, сут ва жун эди. Кигиз, жун кийим ва гилам каби буюмлар тайёрлашда ишлатиладиган жун муҳим савдо маҳсулоти сифатида қадрланарди. Чорвачиликдан ташқари, овчилик ҳам кўчманчилар хўжалигида маълум ўринни эгаллаган.

Салжуқийларнинг ҳарбий ютуқлари янги туркман қабилаларининг Эрон ҳудудига кириб келишига замин яратган бўлса-да, уларнинг оммавий равишда бу ҳудудларга кириб келишлари қишлоқ ва шаҳар ҳаётига катта зарар етказди. Салжуқийлар даври шоири Амъаки Бухорий Султон Алпарслонга ёзган мақтовларида Эроннинг туркманлар томонидан ҳароб қилинганлигига эътибор қаратиб, мамлакатни шоҳ томонидан қайта тикланаётганини таъкидлаган.² Салжуқий султонлари туркман қабилаларини Хуросон шаркида ушлаб туриш ёки уларни шаҳар маданиятига энг кам зарар етказадиган ҳолатда Озарбайжон орқали Византияга юборишга ҳаракат қилдилар. Салжуқийларнинг ўтроқ Эрон маданиятини ҳимоя қилиш мақсадида кўчманчи қавмдошларига қарши туришлари, туркманларни бироз вақт ўтиши билан Салжуқийлар давлатига қарши туришига олиб келди ва Султон Санжар даврида ўғузлар кўзғолони ҳамда кейинчалик Хуросоннинг таназзулга учрашида муҳим рол ўйнади.³ Бошқа томондан, Низомулмулкнинг Сиёсатномасидаги баъзи қайдларда ҳам туркманлар ҳис қилган ноқулайликни очиб беради. Ундан ташқари, туркманларнинг ғарбга йўналтирилганлиги уларга Озарбайжон ва Онадўлида тўпланишга ёрдам берди ва уларга янги ватан эшикларини очди.

2. Қишлоқ аҳолиси. Қишлоқ аҳолиси ва деҳқонлар Салжуқийлар жамиятида аҳолининг энг катта қисмини ташкил қиларди. Буюк Салжуқийлар ҳукмронлиги даврида Хуросон ва Марказий Эрон ҳудудларига кўчманчи туркий қабилаларнинг кўчиб келишига шароит яратилиши, бу ҳудудлардаги зироатчилик билан шуғулланган деҳқонларга салбий таъсир кўрсатди. Шунингдек Салжуқий-Ғазнавий урушлари ҳам Хуросондаги қишлоқ хўжалигига катта зарар етказди. Байҳақийнинг таъкидлашича, Байҳақ ва унинг атрофидаги писта дарахтлари яхши ёнганлиги сабабли қиш мавсумида фойдаланиш учун ғазнавийлар кўмондони амир Хожиб Субоши томонидан туяларга юкланган ва Ғазна шаҳрига олиб кетилган.⁴ Мамлакатда сиёсий барқарорлик ўрнатилгандан ва иқто тизими жорий қилингандан сўнг қишлоқ аҳолисининг яшаш шароитлари нисбатан яхшиланди. Деҳқонларнинг ҳуқуқий ва иқтисодий ҳолатлари, уларнинг географик жойлашувига кўра сезиларли даражада бир-биридан фарқ қилар эди. Салжуқийларгача қишлоқларда катта ерларга эгалик қилган ва “деҳқон” деб ном олган бой одамлар ўзларининг имтиёзларини сақлаб қолишган. Қишлоқ аҳолисининг катта қисмини ерсиз кунлик ишчилар, улуш эгалари ёки майда ер эгалари ташкил этарди.

¹ Muntajabuddin Bediy, *Atabat ul-kataba* (nshr, Muhammad Qazvinīy – Abbos Iqbol), Tehron 1329 hsh., 80-82, 84-85-betlar.

² Am'ak-ı Buhârî, *Dîvân* (nşr. Saîd-i Nefîsî), Tahran, ts., s. 188.

³ Enverî, *Dîvân* (nşr. M. Takî Müderrîs-i Razavî), Tahran 1337-40 ҳş., I, s. 201- 205; Hâkânî-yi Şîrvânî, *Dîvân* (nşr. Cihangîr Mansûr), Tahran 1375 ҳş., s. 105-107, 179-180.

⁴ Beyhakî, *Târîh* (Behmenyâr), s. 273.

Ерлар хирожий, ушрий ва мирий каби турларга бўлинган. Хазианага тегишли бўлган ва икто тарзида бошқарилган мирий ерлари Низомулмулк даврида тугатилиб, отлик кўшинларга тегишли ерларга айланттирилди. Ушбу тизимда ер ва унда ишлайдиган одамлар аввалгидек давлат назорати остида эди. Ерга ишлов берадиган киши ерга фақат вақтинчалик эгалик ҳуқуқини берувчи ҳужжат ва фақат ишлов бериш шарти билан эгалик қила оларди. Бу ерлар унинг вафотидан кейин фақат эркак авлодига мерос бўлиб ўтган. Дехқон ердан олган маҳсулоти учун солиқни икто эгасига, ёки вақфга берилган бўлса, тегишли вақф фондига тўлаган. Амирларга ва таниқли кишиларга тегишли бўлган икто фақат тегишли хизматлари эвазига берилган ва икто эгаси хизматдан бўшатилганда, икто олиб қўйилган. Ҳукмдор вафот этганида ёки ўзгарганда, барча иктоларнинг гувоҳномалари янги ҳукмдор томонидан янгиланган. Ерга боғланган одамлар шаҳар аҳолиси сингари қонуний равишда озод эдилар. Иктолар эгалари халқдан маълум миқдордаги солиқдан ортинини талаб қила олмаганлар. Халқ ҳар доим султонга ёки буюк девонга мурожаат қилиши мумкин эди. Икто эгаси қонунларга бўйсунмаган ҳолларда, унинг иктоси олиб қўйилган. Салжуқийлар солиқ тизимининг асосини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидан олинадиган солиқлар ташкил этарди. Қишлоқ хўжалиги соҳасида янги такмоқларнинг ташкил этилиши ва уларнинг ишлаши янги қишлоқ хўжалиги қонуни пайдо бўлишига олиб келди. Хуросон ва Ироқдаги олимлар маҳаллий урф-одатлар ва қишлоқ хўжалиги масалаларини ислом ҳуқуқи тамойиллари асосида қайта туздилар, шу тариқа ушбу соҳада узоқ вақтгача амал қиладиган янги қонун яратилди.

Дехқончилик қадимги даврлардан бошлаб ривожланган суғориш тизимига асосланиб ташкил этилган. Дарёлар каналларга бўлинган ва ҳар бир дарёдан максимал даражада фойдаланилган. Султон Маликшоҳ ва Санжар даврида Ироқ, Хуросон ва Хоразмда янги суғориш каналлари очилди. Маълумотларга кўра, Марв ва унинг атрофидаги сувларни тартибга солишга масъул бўлган миробнинг қўл остида 12000 киши ишлаган. Янги суғориш каналлари туфайли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми ошди, ишлаб чиқаришнинг кўпайиши қишлоқлар ва шаҳарларнинг ўсишига ва шаҳарларда тижорий ҳаётнинг ривожланишига ёрдам берди. Хуросонда, айниқса, Мурғоб канали томонидан суғориладиган Марв текисликларида етиштирилган маҳсулотлар минтақада аҳоли сонининг кўпайишига олиб келди. Бу ерда етиштирилган пахта қишлоқ ва шаҳарларда тўқимачилик саноатининг ривожланишига туртки бўлди.

3. Шаҳарликлар. Салжуқийлар шаҳар маданияти ривожланган Хуросонда ўзларининг давлатларини, фақат ўтроқ ҳаёт ва шаҳар маданиятига нисбатан ҳимоя муносабатини шакллантира олганларидан кейингина барпо эта олдилар. Салжуқийлар давлатининг биринчи сиёсий маркази Хуросоннинг энг муҳим шаҳри Нишопур эди. Ушбу даврда тахминан 1680 гектар майдонни эгаллаган Нишопур аҳолиси 110-220 минг орасида эди. Нишопур Тўғрул Бей даврида давлатнинг ғарб томон кенгайиш сиёсати натижасида ўз ўрнини Рай шаҳрига бўшатди ва Султон Маликшоҳ даврида пойтахт Райдан Исфаҳонга кўчирилди. Бу даврда Исфаҳон Салжуқийлар давлатининг энг йирик шаҳрига айланди. Султон Санжар Салжуқийлар тахтига ўтирганидан сўнг, давлат маркази Марв шаҳрига кўчирилди, Исфаҳон эса бир муддат Ироқ Салжуқийлар давлатининг пойтахти бўлиб қолди. Султон Санжар даврида Марв шаҳри Салжуқийлар маданий ҳаётининг энг муҳим маркази бўлган. Ушбу даврда ривожланишнинг энг юқори даражасига етган Марв аҳолиси тахминан 150 минг кишини ташкил этган. Ушбу шаҳарлардан ташқари Ҳирот, Балх, Қазвин, Ҳамадон, Язд, Қум, Мароға, Бағдод, Аҳваз ва Мосул йирик аҳоли пунктлари бўлган. Салжуқийларга бўйсунган давлатлар чегарасида бўлган Бухоро, Самарқанд, Ғазна, Дамашқ, Ҳалаб ва Урфа каби муҳим шаҳарларни буларга қўшиш мумкин.

Салжуқий шаҳарлари учта асосий қисмдан иборат эди: ички қалъа (кўҳандиз), асосий шаҳар (шаҳристон) ва ташқи мавзелар (работ). Бозорлар ва савдо марказларининг аксарияти шаҳар марказида эмас, балки работда жойлашган. Катта шаҳарлардаги ҳар бир кўчада маълум бир савдогарлар гуруҳига ажратилган ёпиқ жойлардан иборат йирик бозорлар

мавжуд эди. Шаҳарларда вакфлар, шифохоналар ва турар жойлар кенг тарқалган эди. Салжуқийлардан олдин йирик шаҳарларда маъмурий вазифалар ва бойлик имкониятлари билан катта куч ва таъсирга эга, келиб чиқиши эронлик ёки араб бўлган бой аристократ (таниқли) оилалар ташкил топган. Ушбу оилалар фавқулдда вазиятларда шаҳар тақдирини белгилаб беришган. Муҳаммад ибн Хусайн ал-Байҳақий, Нишопурнинг таниқли ва обрўли кишилари шаҳар аҳолисини Ғазнавийларга қарши Салжуқийлар ҳукмронлигини қабул қилишга ундаганлигини тушунтиради.¹ Шаҳар ва қишлоқларда мулкка эгалик қилган ва бир-бири билан қариндошлик алоқаларини ўрнатган бу оилалар Салжуқийлар даврида ўзларининг мустақкам мавқеларини сақлаб қолишга муваффақ бўлишди. Бу даврда шаҳар зодагонларига янги оилалар қўшилди, масалан Исфаҳонда шофийлар учун йўлбошчи бўлган Хўжандий, Нишопурда ҳанафийларга йўлбошчи бўлган Саидий ва Бухорода катта мавқега эга бўлган Али Бурҳон оилалари. Ушбу оилалардан жуда камчилигининг келиб чиқиши туркийлардан бўлган. Петрушевский томонидан олиб борилган тадқиқот, XII аср ўрталарида Хуросоннинг Сабзавор шаҳридаги қирқ битта зодагон оиласидан йигирма тўрттаси араб, ўн иккитаси эронлик ва фақат битта оила туркийлардан эканлигини тасдиқлайди. Худди шундай натижани Буллитнинг Нишопур шаҳрига оид тадқиқотида ҳам кўриш мумкин. Ушбу оилаларнинг баъзилари Салжуқийлар марказий ҳокимиятининг заифлашиши билан сиёсий воқеаларда ҳал қилувчи кучга айланди. Маъмурий, илмий ва ҳуқуқий вазифалар, одатда, сулолавий ўзгаришлардан кейин ўз мавқеларини сақлаб туришга қодир бўлган зодагонлар оилалари қўлида эди. Бу ҳолат шаҳар маъмуриятида ўз сўзига эга бўлган ва сиёсий ҳокимият заифлашган вақтларда ҳукмронлигини сиёсийлаштирган бошлиқлар учун ҳам тегишли эди.

Йирик шаҳарларда хорижий давлатлар билан катта миқдордаги савдо-сотиқни амалга оширадиган бой ва нуфузли савдогарлар синфи шаклланди. Баъзи давлат одамлари ва сулола вакиллари ўз пулларини савдогарларга фойдаланиш учун беришган. Гарчи улар жуда ажойиб ҳаёт кечирган ва катта кучга эга бўлган бўлса-да, савдогарларга давлат протоколида деярли жой йўқ эди. Ўрта ва кичик тижорат билан шуғулланган савдогарлар, ўрта ва кичик дўкон эгалари ҳамда ҳунармандлар оммаси шаҳарларда алоҳида-алоҳида уюшма сифатида ташкил этилган. Ҳунармандчилик шаҳар иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Чинчилик, темирчилик, бўёқ саноати ва қоғоз ишлаб чиқариш жуда ривожланган. Тўқимачилик дастгоҳлари, темир печлар, терини қайта ишлаш устахоналари, қоғоз фабрикалари, чинни ва шиша каби маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган печлар ва ишлаб чиқариш цехлари бутун мамлакатга тарқалди. Пахта ва ипак тўқиш шаҳарларда энг даромадли соҳага айланди. Хусусан, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг пахта ва жун матолари бу даврда машҳур бўлиб, улар экспорт қилинарди.

Шаҳарларда камбағаллар, ишсизлар ва дайдиларнинг катта гуруҳлари ҳам учрарди. Ўзаро махсус бир ташкилот тузган бу гуруҳлар, иложи борича муаммолар чиқаришдан қайтмас эди. Ундан ташқари, ички курашлар ва тасодифий ҳужумлар пайтида, бу гуруҳлардан баъзан ёлланма аскарлар сифатида фойдаланишган. Булар XII асрда Ҳиротда “ринд”, Тус каби баъзи бошқа Хуросон шаҳарларида “айёр” деб номланган. Маълумки, ўрта аср ислом дунёсида “шуттар” ва “фитян” каби номлар берилган.

Салжуқий шаҳарлари диний фаолият жиҳатидан жуда фаол эди. Одамлар, одатда, ўз динларига ва баъзан ҳатто мазҳабига кўра ҳар-хил маҳаллаларда яшардилар. Сунний ислом мазҳабларидан ташқари XI аср охирида Эронда ўз фаолиятини кучайтирган Исмоилийлар Салжуқийлар сулоласи вакиллари ўртасидаги тахт курашларидан фойдаланиб, катта шаҳарларда яхшигина куч тўпладилар. Заҳириддин Нишопурий ва Ровандийнинг хабар беришича, Исмоилийларнинг тарғиботи натижасида биргина Исфаҳонда ушбу мазҳабга кирганлар сони 30 мингга етган. Салжуқий шаҳарларида мусулмонлардан ташқари маъжусий, насроний ва яҳудийлар ўзларининг муҳим диний гуруҳларини ташкил этган эдилар.

¹ Beyhakī, *Tārīḥ* (Behmenyār), s. 728.

Катта шаҳарларда ғалаба тантаналари пайтида ва ҳукмдорларнинг тахтга ўтириш маросимида чорсу ва бозорлар тўлдирилар, ҳар жойда ғалаба тоқлари қуриларди.¹ Диний байрамлардан ташқари, қадимги Эрон маданиятининг муҳим кунлари бўлган Наврўз ва Меҳржон ҳам халқ орасида жонли равишда яшаб, катта тантаналар билан нишонланарди.²

Кенг ҳудудда сиёсий барқарорликка эришиш, янги сув каналларини қуриш, ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш ва савдонинг ривожланиши туфайли иқтисодий ҳаёт юксак даражага кўтарилди. Мовароуннаҳр, Хоразм, Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Сурия ва Онадўлида савдо қарвонлари хавфсиз ҳаракатланиши таъминланган. Шаҳарларда ишлаб чиқарилган товарлар савдо йўллари орқали кўплаб жойларга бемалол сотиларди. Қарвонларнинг хавфсизлиги одатда ҳарбий соқчилар томонидан таъминланган. Салжуқийлар томонидан савдо йўлларига берилган аҳамият, айниқса, Онадўлида анча ривожланган ва халқро савдонинг ривожланишига ёрдам берган.

Султон Маликшоҳ даврида барча тижорат солиқлари ва божхона тўловлари 600000 динорни ташкил этарди. Илҳонли даври муаллифи Ҳамдуллоҳ ал-Муставфийнинг “Рисола-и Маликшоҳи” асаридан олинган маълумотга кўра вилоятларнинг марказга тўлаган солиғи 215 миллион динорга етарди.³ Ушбу миқдор, XIV асрнинг бошларида худди шу ҳудудларни бошқарган ва Ғазонхон амалга оширган ислоҳотлардан сўнг атиги 21 миллион динорга етказилиши мумкин бўлган Илҳонийлар давлатининг солиқ тушумларидан ўн баробар кўп эди. Бу Салжуқийларнинг иқтисодий қудрати асрнинг сўнгги чорагида қанчалик юқори даражада эканлигини кўрсатади. Ушбу таққослашда Илҳонли динори кумушга, Салжуқий динори олтинга ишора қилишини ҳисобга олиш керак. Вилоятлар ва тобе давлатлардан олинган солиқлардан ташқари, Византия давлати ҳам Султон Маликшоҳ даврида Салжуқийларга солиқ тўлаган.⁴ Мамлакатда баъзи солиқлар эвазига ободонлаштириш ишлари амалга оширилиб, йирик вақфлар ва хайрия ишлари ташкил этилган. Ёқут ал-Ҳамавий Султон Санжарнинг Марвда бунёд эттирган ва султоннинг қабрини ҳам ўз ичига олган катта мажмуаси ҳақида сўз юритган.⁵ Салжуқийлар даврида яратилган иқтисодий ҳаёт туфайли ижтимоий фаровонлик ошди ва соғлиқни сақлаш, таълим ва маданий соҳаларда катта ютуқларга эришилди. Низомулмулк даврида Нишопурда биринчи Салжуқий касалхонаси ва кейин бошқа касалхоналар очилган. Салжуқий султонлари, хонимлар ва муҳим давлат арбоблари кўплаб шифохоналар қурдирдилар. Бу даврда армия таркибида дорушиифодан ташқари кўчма касалхоналар ташкил этилди.

Таълим-тарбия жараёнлари шаҳарларда кенг тарқалган мадрасаларда олиб бориларди. Марв, Нишопур Бағдод, Исфаҳон ва Рай каби шаҳарларда кўплаб мадрасалар ва йирик кутубхоналар мавжуд эди. Ёқут ал-Ҳамавий Марвда ўнта катта кутубхона борлигини ва дунёда ноёб бўлган ушбу кутубхоналардан 200 жилдлик китобларни ўқиш учун уйга олиб бориш мумкинлигини айтади.⁶ Бундан ташқари, Салжуқий султонлари саройларида хусусий кутубхоналар бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Салжуқийлар даврида Амидулмулк ал-Кундурий ва Низомулмулк вазирлик давридан бери расмий ёзишмаларда форс тилидан фойдаланилган ва кўплаб адабий асарлар ҳам шу тилда ёзилган. XII асрда яшаб форс тилида ижод қилган Ҳамидий ўз асарини ўқувчининг қизиқишига қараб форс тилида ёзганлигини таъкидлайди. Саҳлон ас-Савий ҳам Султон Санжарнинг истагига кўра ёзган “ар-Рисалатус-Санжария” номли асарининг кириш қисмида давлат арбоблари ва раёсат қўмондонларининг тушунишлари осон бўлиши учун ўз асарини форс тилида

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, X, 174.

² Muhtârî, *Dîvân* (nşr. Rükneddin Hümâyûn Ferruh), Tahran 1336 hş., s. 115-121, 284, 290, 309; Muizzî, *Dîvân* (nşr. Nâsır Heyyirî), Tahran 1362 hş., s. 623, 630.

³ Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 27.

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, X, 154.

⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig 1867 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994, III/1, s. 231; IV/1, s. 509.

⁶ O'sha yerda, IV/1, p.509-510.

ёзганлигини таъкидлайди. Араб тили эса, аввалги даврларга нисбатан самарадорлигини йўқотди, аммо илм-фан, ҳуқуқ ва таълим тили сифатида ўз ўрнини сақлаб қолди.

Буюк Салжуқий султонларининг рағбатлантириши ва қўллаб-қувватлаши билан Эрон адабиётининг таниқли намояндалари бу даврда муҳим асарлар яратдилар. Бугунги кунда Эрон адабиётининг етакчи асарлари қаторига кирган кўплаб китоблар Салжуқий султонлари ҳомийлигида ёзилган. Низомулмулк томонидан Султон Маликшоҳ учун ёзилган Сиёсатнома ислом дунёсидаги энг яхши намуналардан биридир. Ғаззолий Султон Муҳаммад Тапар номига ўзининг “Насихатул-мулк” номли асарини ёзди. Султон Санжар даврида Абул-Музаффар Ҳибатуллоҳ ибн Ардашир ибн Қайқубод томонидан ёзилган “Тухфатул-мулк фиъл-бах” асари Салжуқий султонларининг илтимосига биноан ёзилган. Ушбу асарларга қўшимча равишда Салжуқийларнинг келиб чиқиши ҳақида ёзилган ва муаллифи номаълум бўлган форсча назмий услубда ёзилган “Маликнома”, султон Маликшоҳга атаб ёзилган муаллифи номаълум “Рисола-и Маликшоҳий”, шоир Абу Тоҳир Хотуний томонидан ёзилган “Тарих-и Ол-и Салжук”, Али Қазвиний томонидан Султон Санжарга атаб ёзилган “Мафаҳирул-Атрок”, Муиззий томонидан Султон Санжарга атаб шеърӣ услубда ёзилган “Сияр-и Футуҳи Султон Санжар” ва яна Султон Санжарга атаб ёзилган муаллифи номаълум “Санжарнома” каби асарлар бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Бундан ташқари, фақат Салжуқийлар тарихи билан боғлиқ асарлар ҳам ёзилган (Салжукнома).

Манбалар Султон Маликшоҳ, Санжар, Сулаймоншоҳ, Тўғрул II ва Малик Тўғоншоҳ каби сулола аъзоларининг Эрон шеърӣятини яхши кўрганликларини ва бу соҳада адабий дидга эга эканликларини очиб беради.¹ Маликшоҳ, Санжар, Сулаймоншоҳ ва Тўғрул II каби султонларга тегишли бўлган баъзи форсча рубоийлар ҳозирги кунгача сақланиб қолган. Бир ривоятга кўра, Ироқнинг охириги салжуқий ҳукмдори Тўғрул II Хоразмшоҳларга қарши курашда мағлубиятга учраганидан сўнг, жанг майдонида Шохномани ўқиётганда ўлдирилган. Султон Алпарслон даврида, Бурхоний, Султон Маликшоҳ ва Санжар даврида Амир Муиззий “маликуш-шуаро” унвони билан танилган ва бу даврда Салжуқийлар султонлари кенгашларида Эрон адабиётининг кўплаб таниқли шоирлари иштирок этган. Маълумки, Султон Санжарнинг қизи Мохмалак Хотин вафот этганидан кейин марсия ёзиш учун Амъак-и Бухорийни Моввароуннаҳрдан хузурига чақиртирган. Бу орада шоир ёзган марсиясини ўғли Ҳомидий орқали Салжуқийларнинг пойтахти Марвга юборади.² Салжуқий султонларидан ташқари, Салжуқий маликлари ҳам шоир ва адибларга ҳомийлик қилганлар. Низоми Арузий Салжуқий шаҳзодаси Малик Тўғоншоҳ ибн Алпарслон шоир Азрақӣ Ҳаравийга битта шеърӣ учун 500 динор берганлигини таъкидлайди.³ Маълумки, даврнинг етакчи шоирлари Амир Муиззий, Умар Хайём, Адиб Собир, Амъақи Бухорий, Анварий, Санойӣ, Абдулвоси Жабалий, Ашраф Ғазнавий ва Азрақӣ Салжуқийлар саройи билан доимий алоқада бўлганлар. Ушбу шоирлардан ташқари, Салжуқийлар даврида тарбия топган бошқа муҳим шоир ва адиблардан Ломий Гургоний, Носир Хусрав, Масъуд Саъдий Салмон, Низоми Ганжавий, Ҳокони Ширвоний, Абу Тоҳир Хотуний, Абувардий, Авҳадуддин Анварий, Асириддин Ахсикатий, Зоҳир Фарёбий, Жамолиддин Исфаҳоний, Рафиуддин Лунбоний ва Шарафиддин Шафравихӣ Исфаҳонийларни кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, вазир ва давлат арбоблари ҳам шоирларга ҳомийлик қилиб, уларнинг адабий фаолиятини ривожлантиришига ўз ҳиссасини қўшганлар. Фаҳриддин Асъад Гургоний (1054-55) “Вис у Ромин” номли шеърӣ асарини Салжуқий вазир Амидулмулк ал-Кундурийга атаб ёзган. Ушбу асарнинг кириш қисмида Тўғрул Бейга атаб мадҳия ёзган. Маълумки, вазир Низомулмулк ўз даври олимлари, шоирлари ва адибларини ҳимоя қилган.

¹ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Maqâle* (nşr. Mirza M. Kazvîni), Leiden 1910, s. 43; Enverî, *Dîvân* (nşr. M. Takî Müderris-i Razavî), Tahran 1337-40 ҳş., II, 610; Avfî, *Lübâb*, I, 34; Devletşah, *Tezkiretü 'ş-şu'arâ'* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1366 ҳş., s. 58-59.

² Am'ak-ı Buhârî, *Dîvân* (nşr. Saîd-i Nefisî), Tahran, ts., s. 14-15.

³ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Maqâle* (nşr. Mirza M. Kazvîni), Leiden 1910, s. 44.

Али ибн Ҳасан ал-Бохарзий “Димятул-қаср” номли асарига даврнинг таниқли шоирлари томонидан Низомулмулкка атаб ёзилган кўплаб мадҳияларни киритган. Султон Санжарнинг вассали Хоразмшоҳ Отсиз, Муҳаммад ибн Умар ар-Розиёнийнинг “Таржимонул-балоға” асарига қизиққан ва шунга ўхшаш асарларни ёзишни рағбатлантирган ва бу воқеаларнинг барчаси Салжуқийлар даврида Эрон адабиётида “сабки Салжуқий” деб номланган янги адабий услубнинг пайдо бўлишига олиб келган.

Хулоса қилиб айтганда, Салжуқийлар даври ижтимоий ҳаётининг асосида икки ташкилот пайдо бўлган. Булардан биринчиси вақф ташкилоти, иккинчиси аҳилик. Буларнинг ҳар иккиси ҳам ижтимоий ташкилотларнинг пайдо бўлишига таъсир кўрсатиб, давлатнинг бу соҳалардаги юқини сезиларли даражада енгиллаштирган. Вақф ташкилотига боғлиқ бўлган ўлкада одатда карвонсарой, шифохона, зовия (кичик хонақоҳ), работ, булоқ, кўприк ва йўллар қурилган. Айниқса Онадўлида жуда чиройли ва тартибли карвонсаройлар бўлган. Карвонсаройлар йўловчи ва савдогарларнинг ҳар қандай эҳтиёжларини қондирган, жонини ва молининг ҳам хавфсизлигини таъминлаган. Яна бу ерларда тақачи, тикувчи ва шифокор-табиб кабилар ташриф буюрувчилар учун доимий равишда хизмат кўрсатишган. Онадўлидаги карвонсаройларда ҳар қандай йўловчи мусулмон ёки ғайримуслим 3 кун давомида тўловсиз қолиши мумкин бўлган.

Салжуқийлар иқтисодиёти деганда энг биринчи кўз олдимизга қуйидагилар келади: деҳқончилик, чорвачилик, тижорат ва саноат. Бутун дунё мамлакатларида иқтисодиётни ҳаракатлантирган, янгиликларга сабаб бўладиган унсур тижоратдир. Зотан тижорати бўлмаган иқтисодиётларнинг ўсиши ва яшамоклиги имконсиздир. Тижоратнинг пойдевори бўлган ҳунармандлар, айниқса Онадўлида Аҳийлик номи остида ташкил этила бошланди. Аҳийлик ташкилоти ҳунармандларнинг барча ҳуқуқий масалаларини тартибга солар, уларнинг ривожланишини таъминлар, қолаверса, ижтимоий кўмаклашув бирлиги сифатида вазифани бажарарди. Бу жиҳатдан Онадўли турк маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган.

Салжуқийлар даврида ҳомашеси чорвачилик ва деҳқончиликка мос ва унга таянган бир саноат барпо этилган эди. Айниқса, кўйлар юнгидан тайёрланган кийим кечак тайёрлаш урфга айланган. Жун фақатгина кийим кечак эмас, балки уй хўжалигида ишлатиладиган ашёларнинг ҳам ҳомашеси эди. Мисол учун, палас, гилам, қалин матолар, қоп ва шунга ўхшаш ашёларнинг асосий манбаси эди. Жундан ташқари тикувчиликда пахта, ипак, туя жуни ва эчки жуни ҳам ишлатиларди. Айниқса, Туркистон шаҳарларининг жунли, пахтали, ипакли матолари, Бухоронинг жойномозлари, Хуросоннинг камарлари жуда машҳур эди. Самарқанднинг кумуш тақинчоқлари, Тошкентнинг эгар ва жабдуқлари атрофдаги ўлкаларда жуда қадрланган. Келиб чиқиши Хитой бўлган чиннини ислом дунёсига тарқатган ҳам Салжуқийлардир. Булардан ташқари, туркларнинг яна бир муваффақиятли бўлган саноат тури маъдан қазиб олиш соҳаси эди. Кўмирни қазиб олиб ёқилги сифатида фойдаланганлар ҳам Салжуқийлардир. Турклар қурол-яроғ борасида ҳам шуҳрат қозонишган. Айниқса, Фарғона водийсида қурол-яроғ ишлаб чиқариш жуда ривожланган. Ишлаб чиқарилган қуроллар Византия чегараларигача экспорт қилинган.

Давлат ғазнасига тушадиган асосий тушумлар тижоратчилардан олинган солиқлар, карвонлардан олинган божхона солиқлари, қарам давлатлардан олинган солиқлар, чорвачилик билан шуғулланган кўчманчилар ва Ўғуз бекликларидан олинган товон пуллари ҳамда иқто солиғидан иборат эди.

Салжуқийлар ўзларининг 250 йиллик тарихи давомида, ривожланган давлат ва жамият тизимига эга эдилар. Ўз даврида шарқ ва ғарбда Буюк Салжуқийлар давлатидан устун давлат бўлмаган. Бу устунликни улар соҳиби бўлган муассасалар ва иқтисодий кучдан олганлар. Бир томондан Шарқий Рим (Византия) империяси сиёсий кучини бартараф этган Салжуқийлар, аввало тижорат ва йўловчилар хавфсизлигини таъминлаган карвонсаройлари, қолаверса ўша даврнинг энг илғор билим ва тажрибаларига эга касалхоналари билан даврнинг энг ривожланган мамлақати эди. Улар фақатгина хазинага келиб тушган пулларнинг кўплиги ва

уруш майдонларидаги ғалабалари билан мақтанишмасди. Ўша даврда Салжуқийлар деганда билим, маданият, санъат, адолат, ҳавфсизлик ва тиббий хизмати ёдга тушарди. Салжуқийлар мамлакати куч ва бойликдан ташқари, ижтимоий муассасаларнинг фаравонлиги ва бахтлилик ўлкаси эди. Шу сабабдан, Салжуқийлар султонлари вафот этганда мусулмонлар билан бирга кўплаб ғайри муслимлар ҳам аза тутишарди. Салжуқийлар давлати таназзулидан кейин ҳам уларнинг муассасалари, урф-одатлари ва дастурлари яшашда давом этди. Ҳатто, дунёнинг энг буюк уч давлатларидан бири бўлган Усманийлар давлати ҳам Салжуқийларнинг меъроси сифатида ташкил топган.

